

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor (RJIF): 8.61
IJAR 2024; 10(10): 61-67
www.allresearchjournal.com
Received: 15-09-2024
Accepted: 17-10-2024

Dr. Mantha Srinivasu
Joint Secretary, University Grants Commission (UGC), New Delhi, India

Corresponding Author:
Dr. Mantha Srinivasu
Joint Secretary, University Grants Commission (UGC), New Delhi, India

अधिकारिविमर्शः शास्त्रपरम्परायां शिक्षार्थियोग्यताविचारः आधुनिकवैयक्तिकभेदसिद्धान्ताश्च

Mantha Srinivasu

DOI: https://www.doi.org/10.22271/allresearch.2024.v10.i10a.14027

सारांश
भारतीयशास्त्रपरम्परायां प्रत्येकं शास्त्रम् उपक्रमे एव "कोऽस्य शास्त्रस्याधिकारी" इति प्रश्नं पृच्छति। अनुबन्धचतुष्टयान्तर्गतः अयम् अधिकारिविचारः शिक्षार्थियोग्यतायाः प्राचीनतमं सुव्यवस्थितं च चिन्तनम् इति वक्तुं शक्यते। अस्मिन् शोधपत्रे वेदान्तसारोक्तम् अधिकारिलक्षणं साधनचतुष्टयसम्पत्तिश्च विश्लिष्य, मीमांसायाम् अधिकारविचारः, योगसूत्रपरम्परायां मृदुमध्याधिमात्रविभागः, भगवद्गीतायां श्रद्धात्रैविध्यं गुणानुसारि-उपदेशपद्धतिश्च, काव्यनाट्यशास्त्रयोः सहृदयविमर्शः, गुरुकुलप्रवेशकाले आचार्यकृता शिष्यपरीक्षा चेति नानाशास्त्रगताः योग्यताविचाराः समालोच्यन्ते। ततः आधुनिकशिक्षामनोविज्ञाने प्रसिद्धाः सज्जतानियमः (law of readiness), अभियोग्यता (aptitude), वैयक्तिकभेदाः (individual differences), समीपस्थविकासक्षेत्रम् (zone of proximal development), अभियोग्योपचारान्तःक्रिया (aptitude–treatment interaction), प्रवेशकालिकव्यवहाराश्च (entry behaviours) इति सिद्धान्ताः संस्कृतभाषया विविच्य शास्त्रीयाधिकारिविचारेण सह तुलनात्मकदृष्ट्या परीक्ष्यन्ते। तुलनायां बहुविधानि सादृश्यानि वैषम्याणि च प्रदर्श्य, अधिकारः जन्मनिबद्धः स्थिरो न, अपि तु साधनया सम्पाद्यः इति परम्परायाः स्वकीयम् उदारं मतम् उपस्थाप्यते। अन्ते राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० इत्यस्याः शिक्षार्थिकेन्द्रितदृष्ट्या प्रवेशप्रक्रिया-विभेदितशिक्षण-मार्गदर्शन-शिक्षकशिक्षाविषयकाः निहितार्थाः निरूप्यन्ते।

कूटशब्दाः अधिकारी, अनुबन्धचतुष्टयम्, साधनचतुष्टयम्, शिक्षार्थियोग्यता, वैयक्तिकभेदाः, समीपस्थविकासक्षेत्रम्

प्रस्तावना
भारतीयशास्त्रपरम्परायाम् एकं विलक्षणं वैशिष्ट्यं सर्वत्र सुलभं दृश्यते यत् किमपि शास्त्रम् आरभमाणाः आचार्याः ग्रन्थारम्भे एव आत्मानं पृच्छन्ति "कोऽस्य शास्त्रस्याधिकारी" इति। न हि ते विषयप्रतिपादनमात्रेण सन्तुष्यन्ति, अपि तु प्रतिपाद्यं वस्तु कस्मै पुरुषाय, कया योग्यतया युक्ताय, केन प्रयोजनेन च उपदेष्टव्यम् इति सर्वं पूर्वम् एव निर्धारयन्ति। "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति ब्रह्मसूत्रस्य प्रथमसूत्रे यः अथशब्दः, तस्य व्याख्याने भगवान् शङ्कराचार्यः स्पष्टम् आह नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरम् एव ब्रह्मजिज्ञासा आरब्धव्या इति; एवम् एव "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति जैमिनिसूत्रेऽपि अधीतवेदस्य पुरुषस्य धर्मजिज्ञासायाम् अधिकारः इति व्याख्यातम् [1]। एवं दर्शनद्वयस्यापि प्रथमपदम् एव शिक्षार्थियोग्यताविचारं गर्भे धारयति।

अधिकारशब्दः अधिपूर्वकात् डुकृञ्-धातोः निष्पन्नः त्रयम् अर्थम् अभिव्यनक्ति योग्यताम्, नियोगम्, स्वत्वं च। अधिकारी नाम यः तस्यां विद्यायां प्रवेशस्य अर्हः, यश्च तत्फलस्य भागी भवितुम् अर्हति सः। इयं च चिन्ता न कस्यचित् एकस्य दर्शनस्य सम्पत्तिः, अपि तु सर्वशास्त्रसाधारणी। व्याकरणे भगवान् पतञ्जलिः पस्पशाह्निके एव शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि अध्येतॄणां च स्वरूपं विस्तरेण विचारयति [2]; आयुर्वेदे चरकः अध्यापनात् प्राक् शिष्यपरीक्षाम् अनिवार्यां मन्यते इति अग्रे द्रक्ष्यामः; धर्मशास्त्रं मीमांसा काव्यशास्त्रं योगशास्त्रं च स्वं स्वम् अधिकारिणं पृथक् पृथक् निर्दिशन्ति। एवं "शास्त्रं तावत् प्रवर्तताम्, श्रोता तु यः कोऽपि भवतु" इति दृष्टिः परम्परायाः सर्वथा अपरिचिता।

अयं विचारः केवलं प्राचीनः ऐतिहासिकः वा न, अपि तु अद्यत्वेऽपि परमप्रासङ्गिकः। आधुनिकशिक्षाशास्त्रे "शिक्षार्थिकेन्द्रितं शिक्षणम्" (learner-centred education) इति सम्प्रति सर्वसम्मतः आदर्शः। राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० अपि प्रत्येकं छात्रस्य विशिष्टसामर्थ्यानाम् अभिज्ञानं संवर्धनं च शिक्षायाः

[1] ब्रह्मसूत्रम् १.१.१, शाङ्करभाष्यम् — "तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यते। उच्यते — नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वं च।" जैमिनीयमीमांसासूत्रम् १.१.१ — "अथातो धर्मजिज्ञासा"; शाबरभाष्ये अथशब्दः वेदाध्ययनानन्तर्यपरः इति व्याख्यातः।

[2] महाभाष्यम् (पतञ्जलिविरचितम्), पस्पशाह्निकम् — यत्र शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि अध्येतृविषयश्च विस्तरेण विचारिताः।

मूलभूतं तत्त्वम् इति उद्घोषयति, शिक्षकाः च छात्राणां वैयक्तिकभेदान् अवगत्य तदनुसारि शिक्षणं कुर्युः इति निर्दिशति; किञ्च सा एव नीतिः भारतीयज्ञानपरम्परायाः आधुनिकशिक्षायां समावेशम् अपि प्रोत्साहयति [3]। एवं स्थिते, "शिक्षार्थी कीदृशः, तस्य योग्यता कीदृशी, तदनुसारं शिक्षणं कथं योजनीयम्" इति ये प्रश्नाः अद्यतनशिक्षामनोविज्ञाने readiness, aptitude, individual differences इति नामभिः विचार्यन्ते, ते एव प्रश्नाः शास्त्रपरम्परायाम् अधिकारिविमर्शरूपेण सहस्रवर्षेभ्यः पूर्वम् एव सुव्यवस्थितरूपेण विचारिताः इति प्रदर्शयितुम् इदं शोधपत्रं प्रवृत्तम्।

अस्य पत्रस्य पद्धतिः द्विविधा प्रथमं शास्त्रीयग्रन्थानां मूलपाठाधारेण अधिकारिविचारस्य विश्लेषणम्, ततः आधुनिकसिद्धान्तैः सह व्यवस्थिता तुलना। तुलनायाः प्रयोजनं न कस्यचित् पक्षस्य उत्कर्षापकर्षप्रतिपादनम्, न वा "सर्वं प्राचीने आसीत्" इति अभिमानपोषणम्, अपि तु उभयोः परम्परयोः परस्परप्रकाशनेन शिक्षाचिन्तनस्य समृद्धीकरणम्। तुलना हि तदा एव सार्था यदा उभयोः पक्षयोः स्वरूपं स्वे स्वे सन्दर्भे सम्यक् अवगम्यते; अतः अत्र प्रथमं शास्त्रीयः पक्षः स्वसन्दर्भे, ततः आधुनिकः पक्षः स्वसन्दर्भे, ततः एव तुलना इति क्रमः आश्रितः। अग्रे द्वितीये प्रकरणे अनुबन्धचतुष्टयम् अधिकारिलक्षणं च, तृतीये साधनचतुष्टयसम्पत्तेः विश्लेषणम्, चतुर्थे शास्त्रान्तरेषु अधिकारविचारः, पञ्चमे आधुनिकसिद्धान्तानां संस्कृतभाषया निरूपणम्, षष्ठे तुलनात्मकविमर्शः, सप्तमे शैक्षिकनिहितार्थाः, अष्टमे च उपसंहारः इति क्रमः।

२. अनुबन्धचतुष्टयम् अधिकारिलक्षणं च

वेदान्तपरम्परायां ग्रन्थारम्भे अनुबन्धचतुष्टयस्य निरूपणम् अवश्यकर्तव्यम् इति प्रसिद्धः आचारः। सदानन्दयोगीन्द्रः वेदान्तसारे वदति अनुबन्धः नाम अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि इति [4]। अत्र विषयः नाम प्रतिपाद्यं वस्तु, प्रयोजनं नाम तज्ज्ञानेन साध्यं फलम्, सम्बन्धः नाम ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यस्य च प्रतिपादकप्रतिपाद्यभावः, अधिकारी च नाम तस्य ज्ञानस्य योग्यः प्रमाता। अनुबन्धकथनस्य प्रयोजनं श्रोतुः प्रवृत्तिजननम् ज्ञाते हि विषये प्रयोजने च "इदं मम उपयुज्यते" इति निश्चित्य श्रोता श्रवणे प्रवर्तते; अज्ञाते तु तस्मिन् प्रवृत्तिः एव न स्यात्, प्रवृत्तावपि श्रद्धा शिथिला स्यात्। अपरं च प्रयोजनम् अधिकारिलक्षणं श्रुत्वा श्रोता आत्मानम् एव परीक्षते "अहम् अस्य शास्त्रस्य योग्यः न वा" इति; एवम् अनुबन्धकथनम् आत्मपरीक्षायाः (self-assessment) अपि अवसरं ददाति। आधुनिकपाठ्यक्रमेषु आरम्भे यत् उद्देश्य-पूर्वापेक्षा-उपयोगकथनं क्रियते, तस्य इदम् एव प्राचीनं सुव्यवस्थितं च प्रतिरूपम् इति वक्तुं न अत्युक्तिः।

चतुर्षु अनुबन्धेषु अधिकारिणः प्राथम्येन परिगणनम् एव सूचयति यत् शास्त्रप्रवृत्तेः साफल्यं सर्वप्रथमम् अधिकारिसापेक्षम् इति। विषयः यावान् अपि गम्भीरः भवतु, प्रयोजनं यावद् अपि महत् भवतु यदि श्रोता अयोग्यः, सर्वं व्यर्थम्। यथा हि सुक्षेत्रे एव उप्तं बीजं फलति, तथा योग्ये एव शिष्ये उप्तः उपदेशः फलवान् भवति। मनुस्मृतिः इमम् एव आशयं द्वाभ्यां प्रसिद्धाभ्यां वचनाभ्याम् आह "धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा। तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे॥" इति; पुनश्च विद्या स्वयम् एव उपेत्य "शेवधिष्टेऽस्मि रक्ष माम्, असूयकाय मां मादाः" इति प्रार्थयते इति [5]। ऊषरे भूमौ शुभबीजवपनम् इव अयोग्ये शिष्ये विद्यादानं निष्फलम्, विद्या च स्वयं पात्रापेक्षिणी इति उभयोः वचनयोः स्पष्टः अभिप्रायः। अत्र "शुश्रूषा" इति पदं विशेषेण अवधेयम् श्रोतुम् इच्छा एव विद्याग्रहणस्य प्रथमा योग्यता इति अस्मिन् पदे अभिप्रेरणातत्त्वं (motivation) निहितम्।

अधिकारिणः लक्षणं वेदान्तसारे एवं निर्दिष्टम् "अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता" इति [6]। अस्मिन् लक्षणे त्रयः अंशाः विवेक्तव्याः। प्रथमं "विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेन अपाततः अधिगताखिलवेदार्थः" इति पूर्वज्ञानसम्पत्तिः अर्थात् उत्तरविद्यायाः प्रवेशात् पूर्वं पूर्वापेक्षितज्ञानस्य (prerequisite knowledge) सिद्धिः अपेक्ष्यते; न हि अकृतपूर्वाभ्यासः साक्षात् परविद्यायां प्रवेष्टुम् अर्हति। द्वितीयं "निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः" इति चित्तशुद्धिः अर्थात् केवलं बौद्धिकी सिद्धिः न पर्याप्ता, आन्तरिकी भावात्मिका सज्जता अपि आवश्यकी; सा च कर्मानुष्ठानेन उपासनया च क्रमशः सम्पाद्यते। तृतीयं "साधनचतुष्टयसम्पन्नः" इति विशिष्टगुणसम्पत्तिः, यस्याः विस्तरेण विचारः अग्रिमे प्रकरणे करिष्यते। अत्र एतद् विशेषेण अवधेयम् "अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा" इति पदं योग्यतायाः कालक्रमेण सम्पाद्यत्वं सूचयति; न हि योग्यता जन्मना एव सिद्धा काचित् स्थिरा वस्तुः, अपि तु अनुष्ठानेन अभ्यासेन च क्रमशः निष्पाद्या। अयम् अंशः अग्रे तुलनाप्रकरणे महत्त्वं भजते।

विवेकचूडामणौ अपि उक्तम् "अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषतः। उपाया देशकालाद्याः सन्त्यस्मिन्सहकारिणः॥" इति [7]। फलसिद्धिः विशेषतः अधिकारिणम् अपेक्षते, देशकालादयः उपायाः तु सहकारिमात्राः इति अस्य श्लोकस्य तात्पर्यम्। आधुनिकपरिभाषया वक्तुं शक्यते शिक्षणसाफल्ये शिक्षार्थिगताः चराः (learner variables) प्रधानाः, पाठ्यक्रम-परिवेश-साधनसामग्र्यादयः तु सहायकाः इति। इदं तथ्यं ब्लूम्-महोदयस्य अनुसन्धानेन अपि दृढं समर्थितम् इति अग्रे द्रक्ष्यामः तेन हि प्रदर्शितं यत् शिक्षार्थिनः प्रवेशकालिकलक्षणानि एव अधिगमफलस्य अधिकांशं व्याचक्षते इति।

३. साधनचतुष्टयसम्पत्तिः योग्यतायाः चतुरङ्गं विश्लेषणम्

वेदान्ते अधिकारिणः या योग्यता अपेक्षिता सा साधनचतुष्टयसम्पत्तिरूपेण चतुर्धा विभक्ता नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमादिषट्कसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वं चेति [8]। एतत् चतुष्टयं शिक्षामनोविज्ञानदृष्ट्या विश्लेष्यमाणं संज्ञानात्मक-भावात्मक-आत्मनियमनात्मकानां त्रयाणां योग्यताङ्गानां परिपूर्णं चित्रम् आविष्करोति इति अस्माकं प्रतिपाद्यम्।

(क) नित्यानित्यवस्तुविवेकः ब्रह्म एव नित्यं वस्तु, ततोऽन्यत् सर्वम् अनित्यम् इति विवेचनम्। अयं विवेकः संज्ञानात्मिका सज्जता (cognitive readiness) इति वक्तुं युज्यते। न हि अयं कश्चन सिद्धान्तस्य कण्ठपाठः, अपि तु सारासारयोः, स्थिरास्थिरयोः, मुख्यगौणयोश्च विवेचनसामर्थ्यम् यत् आधुनिकभाषया आलोचनात्मकचिन्तनम् (critical thinking) इति निर्दिश्यते। यः शिक्षार्थी प्राप्तव्यं वस्तु अप्राप्तव्यात् विविच्य ज्ञातुं शक्नोति, स एव उत्तरविद्यायां सम्यक् प्रवर्तितुम् अर्हति। किञ्च अयं विवेकः विद्यायाः लक्ष्यविषये स्पष्टधारणाम् अपि अपेक्षते किमर्थम् अहं पठामि, किं मे अन्तिमं प्रयोजनम् इति लक्ष्यस्पष्टता विना अधिगमः दिशाहीनः भवति इति आधुनिकाः अपि स्वीकुर्वन्ति।

(ख) इहामुत्रार्थफलभोगविरागः ऐहिकेषु सक्चन्दनवनितादिषु आमुष्मिकेषु च अमृतत्वादिषु भोगेषु दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यम्। अयं विरागः भावात्मक-अभिप्रेरणात्मिका सज्जता (affective-motivational readiness) इति व्याख्येयः। शिक्षामनोविज्ञाने बाह्याभिप्रेरणा (extrinsic motivation) आन्तराभिप्रेरणा (intrinsic motivation) चेति भेदः प्रसिद्धः; केवलं बाह्यफलासक्तः शिक्षार्थी विद्यायाः स्वरूपभूतं फलं न लभते, फलमात्रलक्ष्यं च अधिगमं उपरितनम् (surface learning) करोति इति सर्वसम्मतम्। विरागः नाम

---

[3] National Education Policy 2020, Ministry of Human Resource Development, Government of India, Principles of the Policy "recognizing, identifying, and fostering the unique capabilities of each student"।

[4] वेदान्तसारः (सदानन्दयोगीन्द्रविरचितः), अनुबन्धनिरूपणप्रकरणम् "अनुबन्धो नाम अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि।"

[5] मनुस्मृतिः २.११२; २.११४ "विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिष्टेऽस्मि रक्ष माम्। असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा॥"

[6] वेदान्तसारः, अधिकारिनिरूपणम्।

[7] विवेकचूडामणिः १४।

[8] वेदान्तसारः, साधनचतुष्टयनिरूपणम्; विवेकचूडामणिः १९–२७, यत्र विवेक-वैराग्य-शमादिषट्क-मुमुक्षुत्वानां प्रत्येकं लक्षणं पद्यबद्धं निरूपितम्।

बाह्यफलेभ्यः चित्तस्य प्रत्यावर्त्य विद्यायाम् एव तस्य नियोजनम् अर्थात् अभिप्रेरणायाः शोधनम् एव, न तु तस्याः निरोधः। विरक्तः शिक्षार्थी न निरुत्साहः, अपि तु एकलक्ष्ये समाहितोत्साहः इति अवगन्तव्यम्।

(ग) शमादिषट्कसम्पत्तिः शमः दमः उपरतिः तितिक्षा समाधानं श्रद्धा चेति षट् गुणाः। एते षट् गुणाः आत्मनियमनात्मिकां सज्जताम् (self-regulatory readiness) अभिव्यञ्जयन्ति। शमः नाम मनसः नियमनम् अद्यतनपरिभाषया अवधाननियन्त्रणम् (attention regulation)। दमः नाम बाह्येन्द्रियाणां निग्रहः व्यवहारनियमनम् (behavioural self-control)। उपरतिः नाम विक्षेपकेभ्यः व्यापारेभ्यः उपरमणम् — अद्यतनयुगे अनवरतविक्षेपकारिसाधनानां मध्ये अस्य गुणस्य प्रासङ्गिकता स्वयं स्पष्टा। तितिक्षा नाम शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता — यत् आधुनिकाः "अध्यवसायः" (perseverance, grit) इति वदन्ति, कष्टसहनपूर्वकं लक्ष्ये स्थैर्यम् इति यावत्। समाधानं नाम चित्तस्य एकाग्रता — निरन्तरम् अवधानधारणसामर्थ्यम् (sustained attention)। श्रद्धा नाम गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः — इयं न अन्धविश्वासः, अपि तु ज्ञानप्राप्तेः पूर्वावस्थायाम् अपेक्षिता ज्ञानग्रहणोन्मुखता (epistemic openness) — यां विना गुरुशिष्ययोः ज्ञानव्यवहारः एव न सम्भवति; न हि प्रतिपदम् आशङ्कमानः छात्रः किमपि ग्रहीतुं शक्नोति, गृहीत्वा एव हि पश्चात् परीक्षा युज्यते। अद्यतनं शिक्षामनोविज्ञानम् अपि शिक्षकविश्वासं (teacher trust) संज्ञानातिरिक्तांश्च घटकान् (non-cognitive factors) शिक्षणसाफल्यस्य आवश्यकान् प्रत्ययान् मन्यते; एवं शमादिषट्कं तेषाम् एव प्राचीनं व्यवस्थितं च गणनम् इति वक्तुं शक्यते।

(घ) मुमुक्षुत्वम् मोक्तुम् इच्छा, अर्थात् परमलक्ष्यप्राप्तये तीव्रा अभिलाषा। इदं लक्ष्यप्रतिबद्धता (goal commitment) अभिप्रेरणातीव्रता (motivational intensity) चेति उभयम् अभिव्यनक्ति। योगसूत्रे अपि "तीव्रसंवेगानामासन्नः" इति वचनेन संवेगतीव्रतायाः फलासत्तिहेतुत्वम् उक्तम् इति अग्रे वक्ष्यते। मुमुक्षुत्वं च मन्द-मध्यम-तीव्रभेदेन त्रिविधं भवति, तीव्रम् एव च साक्षात् फलाय कल्पते इति प्रकरणग्रन्थेषु स्पष्टम् — अत्रापि अभिप्रेरणायाः तारतम्यचिन्ता दृश्यते।

एवं साधनचतुष्टयं विवेकरूपेण संज्ञानम्, विरागरूपेण भावाभिप्रेरणे, शमादिषट्करूपेण आत्मनियमनम्, मुमुक्षुत्वरूपेण च लक्ष्यनिष्ठाम् इति चतुर्भिः अङ्गैः शिक्षार्थियोग्यतायाः बहुआयामिकं (multi-dimensional) चित्रं प्रस्तौति। अत्र क्रमोऽपि सूचकः — विवेकात् विरागः जायते, न हि अविवेचितदोषे वस्तुनि वैराग्यं सम्भवति; विरक्तस्य एव शमादयः सिध्यन्ति, विषयासक्तस्य मनोनिग्रहायोगात्; शमादिसम्पन्नस्य च मुमुक्षा दृढीभवति — इति परस्परोपकारकः अयं गुणक्रमः स्वयम् एकां विकाससोपानपरम्पराम् (developmental sequence) आविष्करोति। किञ्च वेदान्तप्रकरणग्रन्थेषु उत्तम-मध्यम-मन्दभेदेन अधिकारितारतम्यम् अपि स्वीकृतम् — उत्तमाधिकारिणः साक्षात् श्रवणमननिदिध्यासनानि विधीयन्ते, मन्दाधिकारिणस्तु प्रथमम् उपासनादिकं चित्तशुद्धिसाधनं च — इति एकस्मिन्नपि शास्त्रे शिक्षार्थिभेदेन साधनभेदः व्यवस्थापितः। आधुनिकैः पृथक् पृथक् परीक्षिताः योग्यताघटकाः अत्र एकस्मिन् संघटिते व्यवस्थाचित्रे ग्रथिताः इति शास्त्रस्य वैशिष्ट्यम्।

४. शास्त्रान्तरेषु अधिकारविचार

अधिकारिचिन्ता न केवलं वेदान्तस्य, अपि तु समग्रायाः शास्त्रपरम्परायाः सामान्यलक्षणम्। प्रतिशास्त्रं तु सा भिन्नरूपेण आविर्भवति — क्वचित् कर्माधिकाररूपेण, क्वचित् साधकतारतम्यरूपेण, क्वचित् श्रोतृगुणरूपेण, क्वचिच्च प्रत्यक्षपरीक्षारूपेण। एतत् वैविध्यम् एव सूचयति यत् योग्यताचिन्ता परम्परायां न कस्यचित् एकस्य सम्प्रदायस्य आग्रहः, अपि तु ज्ञानव्यवहारस्य स्वरूपभूतम् अङ्गम् इति। अत्र षट्सु क्षेत्रेषु संक्षेपेण विमर्शः क्रियते।

(क) मीमांसायाम् अधिकारविचारः। मीमांसाशास्त्रे षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादः अधिकारविचाराय एव प्रवृत्तः — कः यागे अधिक्रियते इति। तत्र सिद्धान्तितम् — फलकामः एव कर्मणि अधिकारी, "स्वर्गकामो यजेत" इति विधौ फलार्थित्वस्य एव प्रयोजकत्वात् [9]। उत्तरकालीनैः आचार्यैः अधिकारस्य त्रीणि प्रयोजकानि व्यवस्थापितानि — अर्थित्वं सामर्थ्यं शास्त्रेण अपर्युदस्तत्वं चेति। अर्थात् फलम् इच्छति, कर्तुं शक्नोति, शास्त्रेण च न निषिद्धः — इति त्रयं यस्य अस्ति स अधिकारी। अत्र अर्थित्वम् अभिप्रेरणायाः (motivation), सामर्थ्यं च क्षमतायाः (capability) स्थाने वर्तते इति सुगमम् एव — योग्यतायाः द्वे प्रधाने अङ्गे इच्छा शक्तिश्च इति आधुनिकं expectancy-value इति चिन्तनम् अपि एतयोः द्वयोः एव परितः परिभ्रमति। किञ्च रथकाराधिकरणे निषादस्थपतिन्याये च मीमांसकाः प्रदर्शयन्ति यत् केषुचित् कर्मसु त्रैवर्णिकातिरिक्तानाम् अपि विशिष्टः अधिकारः शास्त्रेण एव विहितः इति [10] — अधिकारः न सर्वत्र एकरूपः, अपि तु कर्मभेदेन पुरुषभेदेन च व्यवस्थितः इति तेषां सूक्ष्मा दृष्टिः। एकम् एव "योग्यता"-सामान्यं नास्ति, प्रतिकर्म प्रतिविद्यं च भिन्ना योग्यता इति अयं सिद्धान्तः आधुनिकस्य क्षेत्रविशिष्टाभियोग्यतावादस्य (domain-specific aptitude) पूर्वरूपम्।

(ख) योगपरम्परायां मृदुमध्याधिमात्रविभागः। पतञ्जलिः समाधिलाभे साधकानां तारतम्यं स्पष्टम् अङ्गीकरोति — "तीव्रसंवेगानामासन्नः" इति, ततश्च "मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः" इति। व्यासभाष्ये अयं विभागः विस्तारितः — उपायाः मृदुमध्याधिमात्रभेदेन त्रिविधाः, संवेगोऽपि मृदुमध्याधिमात्रभेदेन त्रिविधः, इति मिलित्वा नवविधाः साधकाः भवन्ति [11]। इयं नवधा वर्गीकरणपद्धतिः वैयक्तिकभेदानां (individual differences) व्यवस्थितं वर्गीकरणम् (taxonomy) इति निःसन्देहं वक्तुं शक्यते — साधनतीव्रता अभिप्रेरणातीव्रता चेति द्वयोः चरयोः त्रिस्तरीयेण संयोगेन साधकभेदनिर्णयः; द्वौ चरौ, प्रत्येकं त्रयः स्तराः, नव कोष्ठाः — इति अद्यतनमनोमितिशैल्या अपि सुश्लिष्टा रचना। किञ्च साधनपादे व्युत्थितचित्तानां कृते क्रियायोगः पृथक् उपदिष्टः इति समाधिपाद-साधनपादयोः विभागः एव समाहितचित्त-व्युत्थितचित्तभेदेन शिक्षणमार्गद्वयं (differentiated pathways) प्रकल्पयति इति व्याख्यातारः वदन्ति — उत्तमाधिकारिणे अभ्यासवैराग्ये, इतरस्मै तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानरूपः क्रियायोगः इति।

(ग) भगवद्गीतायां श्रद्धात्रैविध्यं गुणानुसारि-उपदेशश्च। गीता सप्तदशाध्याये श्रद्धायाः त्रैविध्यं वदति — "त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति", "सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः" इति [12]। शिक्षार्थिनः अन्तःकरणगतसत्त्वानुरूपा श्रद्धा भवति, श्रद्धानुरूपश्च पुरुषः — इति वचनं शिक्षार्थिस्वभावस्य शिक्षाफलनियामकत्वं स्फुटं प्रतिपादयति; आहारयज्ञतपोदानादीनां सर्वेषां त्रैगुण्यविभागः च तत्रैव अध्याये दर्शितः इति समग्रं व्यक्तित्वं गुणभेदेन भिद्यते इति गीतायाः दृष्टिः। किञ्च भगवान् स्वयम् उपदेशेऽपि श्रोत्रधिकारम् अनुसरति — अर्जुनाय एव "भक्तोऽसि मे सखा चेति" इति हेतुना रहस्यम् उपदिष्टम्, अन्ते च "इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन" इति उपदेशसम्प्रदाने अधिकारिनियमः कृतः; द्वादशाध्याये च उपासनासोपानपरम्परा उपदिष्टा — यः साक्षात् मनःसमाधाने असमर्थः तस्य अभ्यासयोगः, तत्राप्यसमर्थस्य मत्कर्मपरता, तत्राप्यसमर्थस्य सर्वकर्मफलत्यागः इति [13]। इयं क्रमिकावरोहिणी उपदेशपद्धतिः शिक्षार्थिसामर्थ्यानुसारि शिक्षणसोपानम् (instructional scaffolding) इति

---

[9] जैमिनीयमीमांसासूत्रम्, षष्ठाध्यायः प्रथमपादः (अधिकारविचारः); "फलकामस्य कर्मण्यधिकारः" इति तत्र सिद्धान्तः।

[10] मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवविरचितः), अधिकारनिरूपणम् — अर्थित्वं सामर्थ्यं शास्त्रेण अपर्युदस्तत्वं चेति अधिकारिविशेषणानि; रथकारनिषादस्थपत्यधिकरणे च जैमिनीयमीमांसासूत्रम् ६.१.४४–५२।

[11] पातञ्जलयोगसूत्रम् १.२१–२२ — "तीव्रसंवेगानामासन्नः", "मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः"; व्यासभाष्ये च नवधा साधकविभागः।

[12] भगवद्गीता १७.२–३।

[13] भगवद्गीता ४.३ — "भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम्"; १८.६७ — "इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन"; उपासनासोपानपरम्परा च १२.८–११; "यथेच्छसि तथा कुरु" इति १८.६३।

आधुनिकपरिभाषया सुवचम् — न कोऽपि शिक्षार्थी “अयोग्यः” इति निरस्यते, अपि तु प्रत्येकस्मै तत्सामर्थ्योचितं सोपानम् उपदिश्यते। अन्ते च “यथेच्छसि तथा कुरु” इति वचनेन शिक्षार्थिनः स्वातन्त्र्यम् अपि आदृतम् — उपदेशः बलात्कारः न, अपि तु विमृश्य वरणाय प्रस्तावः इति गीतायाः शिक्षणदर्शनम्।

(घ) काव्यनाट्यशास्त्रयोः सहृदयविमर्शः। रसानुभवेऽपि अधिकारिचिन्ता अस्ति एव। ध्वनिकारमतानुयायी अभिनवगुप्तः सहृदयलक्षणम् आह — “येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद् विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते स्वहृदयसंवादभाजः सहृदयाः” इति; भरतमुनिः अपि नाट्यशास्त्रे प्रेक्षकाणां गुणान् निरूपयति — अवहितेन्द्रियत्वम्, ऊहापोहविशारदत्वम्, भावेषु अनुप्रवेशसामर्थ्यम् इत्यादीन् [14]। अत्र द्वयम् अवधेयम् — प्रथमं काव्यार्थग्रहणेऽपि, रसास्वादेऽपि, योग्यता अपेक्षिता इति; न हि सर्वः जनः सर्वस्य रसस्य समानाधिकारी। द्वितीयं च — सा योग्यता “काव्यानुशीलनाभ्यासवशात्” जायते इति स्पष्टम् उक्तम् — अर्थात् सहृदयत्वम् अभ्याससम्पाद्यम्, न जन्मसिद्धम्। मनोमुकुरस्य विशदीभावः अनुशीलनेन भवति इति रूपकम् एव योग्यतायाः संस्कार्यत्वं व्यनक्ति — आदर्शः स्वभावतः मलिनः अपि मार्जनेन प्रसीदति इति। इदं तत्त्वम् आधुनिकस्य नैपुण्यविकासवादस्य (expertise development through practice) समानधर्मि।

(ङ) आयुर्वेदे शिष्यपरीक्षा। व्यावहारिकशास्त्रेऽपि इयं चिन्ता तुल्यबलेन वर्तते। चरकसंहितायां विमानस्थाने शिष्योपनयनविधौ स्पष्टम् उक्तं यत् आचार्यः अध्यापनात् प्राक् शिष्यं परीक्षेत — तस्य प्रशान्तता, आर्यप्रकृतिकता, मेधा, वितर्कस्मृतिसम्पन्नता, उदारसत्त्वता, अध्ययनानुरागः, अनुद्धतता, शीलशौचाचारसम्पत्तिः इत्यादयः गुणाः परीक्ष्याः, तादृशगुणसम्पन्नम् एव शिष्यम् अध्यापयेत् इति [15]। अत्र विशेषेण अवधेयं यत् वैद्यविद्यायां योग्यताविचारः न केवलं ज्ञानग्रहणसामर्थ्यविषयः — वैद्यः हि रुग्णजीवनस्य उत्तरदायी भवति, अतः तस्य नैतिकी योग्यता अपि परीक्ष्या इति चरकस्य आग्रहः। अद्यतनव्यावसायिकशिक्षायां (professional education) प्रवेशकाले यः चारित्र्यपरीक्षणस्य (assessment of professional disposition) आग्रहः वर्धते, तस्य इदं सहस्रवर्षप्राचीनं निदर्शनम्।

(च) उपनयनं गुरुकुलप्रवेशपरीक्षा च। व्यावहारिकस्तरे अधिकारिविचारः गुरुकुलप्रवेशप्रक्रियायां मूर्तरूपं प्राप्नोति। प्रश्नोपनिषदि षट् विद्यार्थिनः पिप्पलादम् उपसन्नाः; स तान् झटिति न उपदिशति, अपि तु वदति — “भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ, यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत” इति; मुण्डकोपनिषदि अपि विद्यार्थी “समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुम् अभिगच्छेत्”, गुरुश्च “प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय” एव शिष्याय ब्रह्मविद्यां प्रब्रूयात् इति उभयतः योग्यतापेक्षा दर्शिता [16]। संवत्सरात्मकः अयं परीक्षणकालः (probationary period) शिष्यस्य तपःश्रद्धाब्रह्मचर्यरूपायाः योग्यतायाः परीक्षार्थं तत्संवर्धनार्थं चेति उभयार्थम् — न हि पिप्पलादः तान् निरस्तवान्, अपि तु योग्यतासम्पादनस्य मार्गं कालं च दत्तवान्। छान्दोग्ये सत्यकामजाबालाख्याने गोत्रापरिज्ञानेऽपि सत्यवचनम् एव दृष्ट्वा हारिद्रुमतः गौतमः “नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति” इति तम् उपनिन्ये [17] — अत्र आर्जवम् एव अधिकारनिर्णायकं जातम्, न जन्मपरिचयः इति महत्त्वपूर्णं निदर्शनम्। कठोपनिषदि च यमः नचिकेतसं पुत्रपौत्रधनराज्यायुःप्रलोभनैः परीक्ष्य, तस्य विरागदार्ढ्यं दृष्ट्वा एव आत्मविद्याम् उपदिदेश; तत्र एव उक्तम् — “आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा” इति वक्तृश्रोत्रोः उभयोः दुर्लभत्वम् [18]। इयं प्रलोभनपरीक्षा विरागस्य — भावात्मकयोग्यतायाः — साक्षात् परीक्षणम् इति अवधेयम्; न हि यमः नचिकेतसः कण्ठपाठं परीक्षितवान्, अपि तु तस्य मूल्यव्यवस्थाम् एव। शिक्षासमाप्तावपि इयं दृष्टिः अनुवर्तते — तैत्तिरीयोपनिषदि समावर्तनकाले आचार्यः अन्तेवासिनम् अनुशास्ति “सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः” इति [19] — प्रवेशात् आरभ्य समावर्तनपर्यन्तं समग्रा शिक्षा चारित्र्यचौकठे एव प्रतिष्ठिता इति स्पष्टम्। शङ्कराचार्यः अपि उपदेशसाहस्र्यां गद्यप्रबन्धे आचार्यस्य कर्तव्यम् आह — शिष्यं तज्ज्ञानग्रहणयोग्यताम् उपलक्ष्य परीक्ष्य च उपदेष्टव्यम् इति; मूकर्जीमहोदयश्च प्राचीनभारतीयशिक्षाविषयके स्वग्रन्थे एतां प्रवेशपरीक्षापरम्परां गुरुकुलजीवनस्य च योग्यतासंवर्धकं स्वरूपं विस्तरेण निरूपितवान् [20]।

५. आधुनिकाः शिक्षार्थियोग्यतासिद्धान्ता

अधुना आधुनिकशिक्षामनोविज्ञाने ये प्रमुखाः योग्यताविषयकाः सिद्धान्ताः, ते संक्षेपेण संस्कृतभाषया निरूप्यन्ते; तुलनायाः पूर्वं तेषां स्वसन्दर्भे यथावद् अवगमः आवश्यकः।

(क) सज्जतानियमः (law of readiness)। थार्नडाइक्-महोदयः (E. L. Thorndike) विंशतिशतकारम्भे स्वस्य अधिगमनियमेषु सज्जतानियमं प्रमुखं परिगणितवान् — यदा जीवः क्रियायै सज्जः भवति तदा तस्य क्रियाकरणं तृप्तिकरं भवति; असज्जस्य बलात् क्रियाकारणं, सज्जस्य च क्रियानिरोधः — उभयम् अपि क्लेशकरं भवति इति [21]। अस्य नियमस्य शैक्षिकं तात्पर्यम् — अधिगमः तदा एव फलप्रदः यदा शिक्षार्थी तदर्थं सज्जः; असज्जे शिक्षार्थिनि बलात् आरोपितं शिक्षणं न केवलं निष्फलम्, अपि तु विद्याविषये विरक्तिजनकम् अपि स्यात् इति। इयम् एव “अकाले उपदेशः निष्फलः, प्रत्युत अनर्थकरः” इति शास्त्रीयधारणायाः प्रयोगमूला प्रतिच्छाया। उत्तरकालीनाः विकासमनोवैज्ञानिकाः सज्जतां विकासावस्थासापेक्षाम् अपि प्रतिपादितवन्तः — प्रत्येकस्यां वयोऽवस्थायां किं शिक्षणीयं किं न इति विकासक्रमानुसारि चिन्तनं प्रवृत्तम्।

(ख) अभियोग्यता वैयक्तिकभेदाश्च (aptitude and individual differences)। विंशतितमे शतके मनोमितिपरम्परा (psychometric tradition) शिक्षार्थिषु बुद्धि-अभियोग्यता-अभिरुचि-व्यक्तित्वादिषु मापनीयान् स्थिरांश्च भेदान् प्रतिष्ठापितवती। अभियोग्यता नाम विशिष्टक्षेत्रे भाविसाफल्यस्य पूर्वसूचकं सामर्थ्यम् — सा च सामान्यबुद्धेः (general intelligence) भिन्ना क्षेत्रविशिष्टा अपि भवति — गणिताभियोग्यता, भाषाभियोग्यता, यान्त्रिकाभियोग्यता इत्यादिः। वैयक्तिकभेदसिद्धान्तस्य सारः — न सर्वे शिक्षार्थिनः समानाः; ते ज्ञाने, गतौ, शैल्याम्, अभिप्रेरणायां, पूर्वानुभवे च परस्परं भिद्यन्ते; अतः एकरूपं शिक्षणं सर्वेषां कृते समानफलं न ददाति इति। अस्याः परम्परायाः बलं मापनवैधता विश्वसनीयता च; दौर्बल्यं तु — इति समालोचकाः वदन्ति — मापितस्य स्थिरत्वाभिमानः, येन शिक्षार्थिनि “मन्दः” इति मुद्रा (labelling) पतति।

---

[14] ध्वन्यालोकलोचनम् (अभिनवगुप्तविरचितम्), प्रथमोद्योतः, प्रथमकारिकावृत्तौ; नाट्यशास्त्रम् (भरतमुनिप्रणीतम्), सप्तविंशोऽध्यायः (प्रेक्षकगुणनिरूपणम्)।

[15] चरकसंहिता, विमानस्थानम्, अष्टमोऽध्यायः — यत्र अध्यापनविधौ शिष्यपरीक्षा तदुणाश्च विस्तरेण निरूपिताः।

[16] प्रश्नोपनिषत् १.२ — “तान् ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत”; मुण्डकोपनिषत् १.२.१२–१३ — “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्। तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्॥”

[17] छान्दोग्योपनिषत् ४.४.१–५ (सत्यकामजाबालाख्यानम्) — “नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति।”

[18] कठोपनिषत् १.१.२१–२५ (नचिकेतसः परीक्षा); १.२.७ — “श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः। आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः॥”

[19] तैत्तिरीयोपनिषत् १.११ (शिक्षावल्ली, अनुशासनम्)।

[20] उपदेशसाहस्री (शङ्कराचार्यविरचिता), गद्यप्रबन्धः, प्रथमं प्रकरणम्; Radha Kumud Mookerji, Ancient Indian Education: Brahmanical and Buddhist, London: Macmillan, 1947.

[21] Edward L. Thorndike, Educational Psychology, Vol. II: The Psychology of Learning, New York: Teachers College, Columbia University, 1913 (law of readiness).

(ग) समीपस्थविकासक्षेत्रम् (zone of proximal development)। वाइगोत्स्की-महोदयः (L. S. Vygotsky) प्रसिद्धं सिद्धान्तम् उपस्थापितवान् — शिक्षार्थिनः वास्तविकविकासस्तरस्य (यत् स स्वयं कर्तुं शक्नोति) सम्भावितविकासस्तरस्य च (यत् स प्रौढस्य समर्थसहपाठिनो वा साहाय्येन कर्तुं शक्नोति) मध्ये यत् अन्तरं तत् समीपस्थविकासक्षेत्रम् इति [22]। अस्य सिद्धान्तस्य तिस्रः प्रमुखाः प्रतिज्ञाः — प्रथमं योग्यतानिर्णयः न केवलं सिद्धसामर्थ्यमापनेन, अपि तु साहाय्यसापेक्षसामर्थ्यमापनेनापि कर्तव्यः; द्वे समानसिद्धी बालकौ साहाय्ये दत्ते भिन्नदूरं गच्छतः इति तयोः योग्यता वस्तुतः भिन्ना। द्वितीयं समर्थमार्गदर्शकस्य सान्निध्यं सहकार्यं च एव विकासस्य प्रधानं साधनम् — विद्या सामाजिकसम्बन्धे एव प्रथमं जायते, पश्चात् आन्तरीभवति इति। तृतीयं शिक्षणं विकासस्य पृष्ठतः न अनुधावेत्, अपि तु किञ्चित् अग्रे गत्वा विकासम् आकर्षेत् इति। उत्तरकालीनैः अस्य सिद्धान्तस्य आधारेण आलम्बनदानम् (scaffolding) इति प्रयोगपद्धतिः विकसिता — शिक्षकः प्रारम्भे प्रभूतम् आलम्बनं दत्त्वा क्रमशः तत् अपाकरोति इति। गुरुसान्निध्यस्य — "उपनिषद्" "उपसदनम्" "अन्तेवासी" इति शब्देषु "समीपे आसनम्" इति व्युत्पत्तिगर्भितस्य — महत्त्वं स्मरतां भारतीयानां कृते अयं सिद्धान्तः सुपरिचित एव इति वक्तुं शक्यते।

(घ) अभियोग्योपचारान्तःक्रिया (aptitude–treatment interaction)। क्रोन्बाक्-स्नो-महोदयौ (Cronbach and Snow) व्यापकेन अनुसन्धानसमीक्षणेन प्रतिपादितवन्तौ — न कापि शिक्षणपद्धतिः सर्वेषां शिक्षार्थिनां कृते सर्वोत्तमा; एका पद्धतिः एकविधाभियोग्यतायुक्तानां कृते श्रेयसी, अन्या अन्यविधानां कृते — इति अभियोग्यतायाः शिक्षणोपचारस्य च अन्तःक्रिया (interaction) एव फलनियामिका [23]। यथा — सुसंरचितं सोपानबद्धं शिक्षणं मन्दपूर्वसिद्धीनां कृते फलप्रदम्, स्वतन्त्रान्वेषणात्मकं तु प्रबलपूर्वसिद्धीनां कृते इति अनुसन्धानेषु पुनः पुनः दृष्टम्। अतः "का पद्धतिः श्रेष्ठा" इति प्रश्नः एव अपूर्णः; "कस्य शिक्षार्थिनः कृते का पद्धतिः श्रेष्ठा" इति एव सम्यक् प्रश्नः — इति अस्य सिद्धान्तस्य क्रान्तिकारी निष्कर्षः।

(ङ) प्रभुत्वाधिगमः प्रवेशकालिकव्यवहाराश्च (mastery learning and entry behaviours)। ब्लूम्-महोदयः (B. S. Bloom) प्रतिपादितवान् — शिक्षार्थिनः पूर्वसिद्धाः संज्ञानात्मकप्रवेशव्यवहाराः (cognitive entry behaviours) भावात्मकप्रवेशलक्षणानि (affective entry characteristics) च मिलित्वा अधिगमफलवैविध्यस्य अधिकांशं व्याचक्षते; किन्तु — इदम् एव तस्य सिद्धान्तस्य हृदयम् — एतौ द्वौ अपि चरौ परिवर्तनीयौ (alterable variables), न नियतौ। यदि प्रत्येकस्य पाठांशस्य पूर्वापेक्षितानि पूर्वं सम्यक् सम्पाद्यन्ते, त्रुटयश्च तत्र तत्र एव रचनात्मकमूल्याङ्कनेन (formative assessment) संशोध्यन्ते, पर्याप्तः कालश्च दीयते, तर्हि प्रायः सर्वे शिक्षार्थिनः प्रभुत्वस्तरम् आप्तुं शक्नुवन्ति इति [24]। योग्यता स्थिरा नियतिः न, अपि तु सम्पाद्या अवस्था; अभियोग्यता च "कियत् शिक्षितुं शक्नोति" इति न, अपि तु "कियता कालेन शिक्षितुं शक्नोति" इति मात्रम् — इति अयं सिद्धान्तः उद्घोषयति।

एषु पञ्चसु सिद्धान्तेषु एकः आन्तरः विकासक्रमः अपि लक्षणीयः। थार्नडाइक्-मते सज्जता प्रायः जीवगता तात्कालिकी अवस्था; मनोमितिपरम्परायां सा स्थिरा मापनीया च अभियोग्यता; वाइगोत्स्की-मते सा सामाजिकसम्बन्धसापेक्षा गतिशीला च; क्रोन्बाक्-स्नो-मते सा शिक्षणपद्धतिसापेक्षा; ब्लूम्-मते च सा सर्वथा परिवर्तनीया सम्पाद्या च। एवम् आधुनिकं चिन्तनं "योग्यता स्थिरा वस्तुः" इति धारणातः "योग्यता सन्दर्भसापेक्षा संवर्धनीया च अवस्था" इति धारणां प्रति क्रमशः चलितम् — इयं च गतिः, यथा अग्रे द्रक्ष्यामः, शास्त्रीयाधिकारिविचारस्य "अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा" इति सम्पाद्यतादृष्टेः समीपम् एव आगच्छति। अतः तुलना न केवलं कुतूहलाय, अपि तु उभयपक्षपरिष्काराय अपि उपयुज्यते।

६. तुलनात्मकविमर्शः — सादृश्यानि वैषम्याणि च

अधुना उभयोः परम्परयोः व्यवस्थिता तुलना क्रियते — प्रथमं सादृश्यानि, ततः वैषम्याणि, ततश्च एकः विशिष्टः विमर्शबिन्दुः।

सादृश्यानि। प्रथमं, उभयत्र योग्यता बहुआयामिका इति स्वीकृतम्। साधनचतुष्टयं संज्ञान-भाव-अभिप्रेरणा-आत्मनियमनानि चतुर्षु अङ्गेषु ग्रथ्नाति; ब्लूम्-मतेऽपि संज्ञानात्मक-भावात्मकप्रवेशलक्षणयोः द्वयोः अपि फलनियामकत्वम् अङ्गीकृतम्; चरकोक्ता शिष्यगुणसूची अपि मेधां स्मृतिम् अनुरागं शीलं चेति नानाविधान् गुणान् एकत्र गणयति। "योग्यता नाम बुद्धिमात्रम्" इति सङ्कुचिता दृष्टिः उभयत्र निरस्ता।

द्वितीयं, पूर्वापेक्षितसंरचना (prerequisite structuring) उभयत्र समाना। "विधिवदधीतवेदवेदाङ्गः" इति वेदान्तसारवचनं यथा उत्तरविद्यायाः पूर्वविद्यासापेक्षत्वं वदति, तथैव प्रभुत्वाधिगमसिद्धान्तः पूर्वापेक्षितसिद्धिम् अधिगमशृङ्खलायाः आधारं मन्यते। प्रकरणग्रन्थाध्ययनं शास्त्राध्ययनात् पूर्वम् इति परम्परागतः पाठक्रमः अपि सरलात् कठिनं प्रति इति अधिगमश्रेणीकरणस्य (learning sequencing) निदर्शनम्। अनुबन्धचतुष्टयकथनं च— विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धानां ग्रन्थादौ स्पष्टीकरणम् — आधुनिकपाठ्यक्रमेषु उद्देश्य-पूर्वापेक्षा-प्रयोजनकथनस्य पूर्वसंघटकानां च (advance organizers) प्राचीनं प्रतिरूपम्।

तृतीयं, शिक्षकस्य निदानात्मिका भूमिका (diagnostic role) उभयत्र प्रधाना। यमेन नचिकेतसः, पिप्पलादेन षण्णां विद्यार्थिनाम्, हारिद्रुमतेन सत्यकामस्य, चरकसम्मताचार्येण च भाविवैद्यस्य या परीक्षा कृता, सा एव आधुनिकनिदानात्मकमूल्याङ्कनस्य (diagnostic assessment) पूर्वरूपम्; गुरुः शिष्यस्य अधिकारम् उपलक्ष्य तदनुरूपम् उपदेशं योजयति इति गीतोक्तं गुणानुसारि-उपदेशतत्त्वं च अभियोग्योपचारान्तःक्रियासिद्धान्तेन सुष्ठु संवदते — "कस्मै का पद्धतिः" इति प्रश्नः उभयत्र समानः।

चतुर्थं, मृदुमध्याधिमात्रविभागः वैयक्तिकभेदवर्गीकरणस्य प्राचीनं व्यवस्थितं निदर्शनम्; संवत्सरवासविधिश्च सज्जतासंवर्धनोपायानां (readiness development interventions) — सा हि परीक्षा युगपत् संवर्धनम् अपि। पञ्चमं, गुरुसान्निध्ये साहाय्यसापेक्षविकासः इति उपसदनतत्त्वं समीपस्थविकासक्षेत्रसिद्धान्तेन तुल्यम् — उभयत्र विद्या न केवलं स्वप्रयत्नफलम्, अपि तु समर्थसहायसापेक्षा सामाजिकी प्रक्रिया; गीतायाः सोपानपरम्परा च आलम्बनदानपद्धत्या समानधर्मिणी। षष्ठं, सहृदयत्वस्य "अनुशीलनाभ्यासवशात्" उत्पत्तिः आधुनिकेन "दीर्घाभ्यासेन नैपुण्यविकासः" इति मतेन संवदते— ग्रहीतृयोग्यता अपि अभ्याससम्पाद्या इति उभयोः निष्कर्षः।

वैषम्याणि। प्रथमं वैषम्यं भारन्यासविषये — शास्त्रीयः अधिकारिविचारः नैतिक-स्वभावगतगुणेषु (शमदमविरागश्रद्धाशौचादिषु) भारं न्यस्यति, आधुनिकसिद्धान्ताः तु प्रायः संज्ञानात्मकमापनप्रधानाः; मूल्यगताः स्वभावगताश्च अंशाः तेषु दीर्घकालं गौणाः एव स्थिताः, सम्प्रति एव सामाजिक-भावात्मकाधिगमरूपेण पुनः प्रतिष्ठां लभन्ते। शास्त्रीयदृष्टिः विद्यां चारित्र्यनिरपेक्षां कदापि न मन्यते — "नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्" इति कठवचनम् (कठोपनिषत् १.२.२४) अस्य साक्षि — दुश्चरिताद् अविरतः, अशान्तः, असमाहितश्च प्रज्ञानेनापि तं न आप्नोति इति बुद्धिमत्तायाः अपि चारित्र्यसापेक्षत्वम् अत्र उद्घोषितम्।

द्वितीयं वैषम्यं प्रयोजनविषये — शास्त्रे परमप्रयोजनं मोक्षः निःश्रेयसं वा, आधुनिकसिद्धान्तेषु तु मापनीयम् अधिगमफलं व्यावहारिकी सफलता च; साध्यगौरवात् एव शास्त्रीयः योग्यताविचारः गम्भीरतरः सम्पन्नः — यत्र साध्यं जीवनपरिवर्तनम्, तत्र योग्यता अपि समग्रजीवनस्पर्शिनी अपेक्ष्यते इति।

[22] Lev S. Vygotsky, Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

[23] Lee J. Cronbach and Richard E. Snow, Aptitudes and Instructional Methods: A Handbook for Research on Interactions, New York: Irvington, 1977.

[24] Benjamin S. Bloom, Human Characteristics and School Learning, New York: McGraw-Hill, 1976.

तृतीयं वैषम्यं पद्धतिविषये — आधुनिकाः मानकीकृतैः मापनोपकरणैः (standardized instruments) योग्यतां मिमते, येन विश्वसनीयता तुलनीयता न्याय्यता च सिध्यन्ति; शास्त्रीया तु परीक्षा गुरोः वैयक्तिकप्रज्ञायां प्रतिष्ठिता, येन गाम्भीर्यं समग्रता च सिध्यतः, किन्तु पक्षपातसम्भावना अपि तिष्ठति। अत्र उभयोः परस्परपूरकत्वं स्पष्टम् — मानकीकृतं मापनं वैयक्तिकनिदानं च मिथः संयोज्ये, न तु विकल्पनीये।

अधिकारः सम्पाद्यः, न जन्मनियतः इति विमर्शः। केचित् आधुनिकाः समालोचकाः अधिकारिविचारं सामाजिकबहिष्कारस्य (exclusion) उपकरणम् इति व्याचक्षते — "अधिकारिनिर्णयः नाम केषाञ्चित् विद्याद्वारात् निरासः" इति। अस्मिन् विषये विवेकः आवश्यकः। सत्यम् — इतिहासे केषुचित् सन्दर्भेषु अधिकारः जन्माश्रयेण सङ्कुचितः इति न अपह्नोतव्यम्; अपशूद्राधिकरणादिषु सङ्कोचपक्षः दृश्यते एव, स च अद्यतनसमतादृष्ट्या समालोच्यः एव। किन्तु परम्परायाः अन्तः एव विस्तारपक्षस्य बलवत्यः वाचः सन्ति — सत्यकामाख्याने गुणपरीक्षया एव उपनयनम्; रथकारनिषादस्थपत्योः वैदिककर्माधिकारः; गीतायां "स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्" इति सर्वेषां परमगतियोग्यतोद्घोषः[25]; भक्तिपरम्परायां च अधिकारद्वारस्य सर्वात्मना विस्तारः। किञ्च "अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा" इति वेदान्तसारवचनं योग्यतायाः कालसाध्यताम्, "अनुशीलनाभ्यासवशात्" इति लोचनवचनं च अभ्याससाध्यतां स्फुटं वदतः। एवं परम्परायाः प्रधानस्वरः अयम् — अधिकारनिर्णयः निदानम् (diagnosis) अस्ति, न निर्वासनम् (exclusion); सः वर्तमानसज्जतायाः वर्णनम्, न भावियोग्यतायाः निषेधः। यः शिष्यः अद्य अनधिकारी, सः साधनसम्पादनेन श्वः अधिकारी भवितुम् अर्हति — पिप्पलादस्य संवत्सरवासविधिः अस्य एव मूर्तं निदर्शनम्। इदम् एव ब्लूम्-मतस्य "प्रवेशलक्षणानि परिवर्तनीयानि" इति निष्कर्षेण सम्यक् संवदते — उभयत्र समानः शिक्षाशास्त्रीयः आशावादः।

अन्ते चतुर्थं सूक्ष्मं वैषम्यम् — वाङ्गोत्स्की-मते शिक्षणं विकासात् अग्रे धावति, विकासम् आकर्षति च; शास्त्रीयदृष्टौ तु प्रथमदृष्ट्या सज्जतासिद्धिपर्यन्तं प्रतीक्षा एव दृश्यते। किन्तु सूक्ष्मं विचार्यमाणे इदं वैषम्यम् आपाततः एव — गीतायाः अवरोहिणी सोपानपरम्परा, संवत्सरवासविधिः, मन्दाधिकारिणः कृते उपासनादिविधानं च दर्शयन्ति यत् परम्परा अपि निष्क्रियप्रतीक्षां न अनुमन्यते, अपि तु सज्जतां सक्रियम् एव संवर्धयति; प्रतीक्षा तावती एव यावती परविद्यायाः अनधिकारचर्चानिवारणाय आवश्यकी। अतः तत्त्वतः उभयोः समन्वयः सुकरः — "सज्जताम् अनुसृत्य उपदिश, सज्जतां च सक्रियं संवर्धय" इति उभयसम्मतं सूत्रम्।

७. निहितार्था

अस्य तुलनात्मकविमर्शस्य व्यावहारिकाः निहितार्थाः पञ्चसु क्षेत्रेषु निर्देष्टुं शक्यन्ते।

(क) प्रवेशप्रक्रियायाम्। अधिकारिविचारः सूचयति यत् प्रवेशनिर्णयः न केवलम् अङ्कमात्राधारेण, अपि तु शिक्षार्थिनः स्वभाव-अभिप्रेरणा-आत्मनियमन-अध्ययनानुरागादीनां बहुविधघटकानां समग्रमूल्याङ्कनेन कर्तव्यः — यथा चरकः वैद्यशिष्ये मेधया सह शीलम् अनुरागं च परीक्षते। पिप्पलादस्य संवत्सरवासविधिः आधुनिकपरीक्षणवर्षस्य (probationary/foundation year) सेतुपाठ्यक्रमाणां (bridge courses) च प्राचीनं प्रतिरूपम् — अनधिकारिणः निरासः न, अपि तु अधिकारसम्पादनाय अवसरदानं मार्गदर्शनं च इति अस्य विधेः स्थायिनी शिक्षा। राष्ट्रियशिक्षानीत्या प्रस्तावितः बहुप्रवेशनिर्गमव्यवस्थाः (multiple entry-exit) अपि "यदा यः सज्जः तदा सः प्रविशतु" इति सज्जतासापेक्षप्रवेशतत्त्वस्य एव विस्तारः।

(ख) विभेदितशिक्षणे (differentiated instruction)। मृदुमध्याधिमात्रविभागः गुणानुसारि-उपदेशश्च आधुनिकविभेदितशिक्षणस्य अभियोग्योपचारान्तःक्रियासिद्धान्तस्य च दिशि एव सङ्केतयतः — एकस्मिन् एव वर्गे स्थितानां भिन्नयोग्यतानां शिक्षार्थिनां कृते भिन्नाः उपायाः भिन्नानि सोपानानि भिन्नाश्च कालावधयः योजनीयाः। गीतोक्ता अवरोहिणी सोपानपरम्परा "यः यत्र शक्नोति ततः एव आरभताम्, न तु सर्वे एकस्मात् एव बिन्दोः" इति व्यावहारिकं सूत्रं ददाति — इदं च प्रभुत्वाधिगमपद्धत्या सह सम्यक् संयोज्यम्।

(ग) मार्गदर्शने (mentoring)। गुरुकृता निरन्तरा शिष्यपरीक्षा आधुनिकरचनात्मकमूल्याङ्कनस्य (formative assessment) मार्गदर्शनस्य च आदर्शः। राष्ट्रियशिक्षानीत्या प्रस्तावितं मार्गदर्शनाभियानम् (mentoring mission) गुरुशिष्यसम्बन्धतत्त्वस्य समीपस्थविकासक्षेत्रसिद्धान्तस्य च समन्वयेन समृद्धं कर्तुं शक्यते — मार्गदर्शकः शिष्यस्य वर्तमानसज्जतां निदाय तस्य समीपस्थविकासक्षेत्रे एव आलम्बनं (scaffolding) दद्यात्, सिद्धे च सोपाने आलम्बनं क्रमशः अपाकुर्यात् इति।

(घ) शिक्षकशिक्षायाम्। यदि शिक्षणसाफल्यम् अधिकारिनिदानसापेक्षम्, तर्हि शिक्षकशिक्षायां निदानकौशलस्य — शिक्षार्थियोग्यतापरीक्षणसामर्थ्यस्य — संवर्धनं प्रधानम् उद्देश्यं भवेत्; न केवलं विषयज्ञानं शिक्षणप्रविधयश्च, अपि तु "अयं शिष्यः कुत्र तिष्ठति, किम् अपेक्षते" इति द्रष्टुं शीलनम् अपि। किञ्च अधिकारिविचारस्य नैतिकः अंशः अपि शिक्षकेभ्यः बोधनीयः — योग्यतानिदानं समावेशाय आलम्बनदानाय च, न तु बहिष्काराय मुद्राङ्कनाय वा इति।

(ङ) पाठ्यक्रमरचनायाम्। अनुबन्धचतुष्टयतत्त्वं सूचयति यत् प्रत्येकः पाठ्यक्रमः आरम्भे एव स्वस्य विषयं प्रयोजनम् अपेक्षिताधिकारिलक्षणं पूर्वविद्यासम्बन्धं च स्पष्टं ब्रूयात् — येन शिक्षार्थी ज्ञातपूर्वापेक्षः सन् आत्मपरीक्षापूर्वकं प्रवर्तेत। शिक्षार्थिनः भावात्मक-नैतिकसज्जतायाः संवर्धनम् अपि पाठ्यक्रमस्य अङ्गं भवेत् इति शमादिषट्कचिन्तनं स्मारयति — यत् अद्यत्वे सामाजिक-भावात्मकाधिगमः (social-emotional learning) इति नाम्ना चारित्र्यशिक्षा इति नाम्ना च पुनः प्रतिष्ठां लभते; अत्र भारतीयपरम्परायाः शमदमतितिक्षादिसंस्कारपद्धतयः प्रत्यक्षम् उपयोक्तुं शक्याः।

८. उपसंहारः

"कोऽधिकारी" इति शास्त्रारम्भप्रश्नः न कश्चन औपचारिकः आचारमात्रः, अपि तु शिक्षाप्रक्रियायाः मर्मस्पृक् तात्त्विकः प्रश्नः इति अस्मिन् पत्रे प्रतिपादितम्। अनुबन्धचतुष्टये अधिकारिनिर्देशः, साधनचतुष्टयरूपेण योग्यतायाः बहुआयामिकं विश्लेषणम्, मीमांसायाम् अर्थित्वसामर्थ्यमूला अधिकारव्यवस्था, योगे मृदुमध्याधिमात्रविभागः, गीतायां श्रद्धात्रैविध्यं सोपानोपदेशश्च, काव्यशास्त्रे सहृदयचिन्ता, आयुर्वेदे शिष्यपरीक्षा, गुरुकुले च प्रवेशपरीक्षा संवत्सरवासविधिश्च — इति एतत् सर्वं मिलित्वा शिक्षार्थियोग्यताविषये एकां परिपक्वां शास्त्रीयां दृष्टिं निर्मिमीते। सा दृष्टिः आधुनिकैः सज्जता-अभियोग्यता-वैयक्तिकभेद-समीपस्थविकासक्षेत्र-प्रवेशव्यवहारसिद्धान्तैः बहुधा संवदते — योग्यतायाः बहुआयामिकत्वे, पूर्वापेक्षितसंरचनायाम्, शिक्षकस्य निदानात्मकभूमिकायां, शिक्षणस्य योग्यतानुसारियोजने च; नैतिकस्वभावगतांशयोः भारेण साध्यगाम्भीर्येण च तान् अतिशेते; मापनपद्धतीनां मानकीकरणे तु तेभ्यः ग्रहीतुम् अपि अर्हति। सर्वप्रधानं तु इदम् — अधिकारः सम्पाद्यः, न जन्मनियतः इति परम्परायाः प्रधानस्वरः आधुनिकस्य "प्रायः सर्वे शिक्षितुं शक्नुवन्ति" इति आशावादस्य पूर्वसूरिः; अधिकारिविचारस्य बहिष्कारपरा व्याख्या तु परम्परायाः स्वकीयैः एव उदारस्वरैः प्रत्याख्याता। भाविनि अनुसन्धाने साधनचतुष्टयस्य मापनयोग्यरूपेण व्यवस्थापनं (operationalization), तदाधारितस्य सज्जतामापनोपकरणस्य निर्माणम्, तस्य च अनुभवाश्रितं वैधताप्रमाणनं कर्तुं शक्यते येन भारतीयज्ञानपरम्परा आधुनिकशिक्षामनोविज्ञानं च परस्परं पोषयेताम्। एवं

[25] सङ्कोचपक्षाय ब्रह्मसूत्रम् १.३.३४–३८ (अपशूद्राधिकरणम्); विस्तारपक्षाय भगवद्गीता ९.३२ — "स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्।"

"प्राचीनम् एव नवीनस्य बीजम्, नवीनं च प्राचीनस्य परीक्षणम्" इति न्यायेन उभयोः समन्वयः एव शिक्षाचिन्तनस्य श्रेयसे कल्पते इति दिक्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

मूलग्रन्था

1. ईशादिदशोपनिषदः, शाङ्करभाष्यसहिताः। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास।
2. उपदेशसाहस्री, श्रीशङ्कराचार्यविरचिता। सम्पा. Sengaku Mayeda, Śaṅkara's Upadeśasāhasrī, Critically Edited, Tokyo: Hokuseido Press, 1973.
3. चरकसंहिता, अग्निवेशकृता चरकप्रतिसंस्कृता, चक्रपाणिदत्तटीकासहिता। वाराणसी: चौखम्बा।
4. जैमिनीयमीमांसासूत्रम्, शाबरभाष्यसहितम्। पुणे: आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः।
5. ध्वन्यालोकः, श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितलोचनसहितः। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृतसंस्थानम्।
6. नाट्यशास्त्रम्, भरतमुनिप्रणीतम्, अभिनवभारतीसहितम्। बरोदा: Gaekwad's Oriental Series।
7. पातञ्जलयोगसूत्राणि, व्यासभाष्यसहितानि। पुणे: आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः।
8. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास।
9. भगवद्गीता, शाङ्करभाष्यसहिता। गोरखपुरम्: गीताप्रेस।
10. मनुस्मृतिः, कुल्लूकभट्टटीकासहिता। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास।
11. महाभाष्यम्, पतञ्जलिविरचितम्। सम्पा. F. Kielhorn, The Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Bombay: Government Central Book Depot.
12. मीमांसान्यायप्रकाशः, आपदेवविरचितः। सम्पा. Franklin Edgerton, The Mīmāṅsā Nyāya Prakāśa, New Haven: Yale University Press, 1929.
13. वेदान्तसारः, सदानन्दयोगीन्द्रविरचितः। सम्पा. Swami Nikhilananda, Vedāntasāra of Sadānanda, Calcutta: Advaita Ashrama.
14. विवेकचूडामणिः, श्रीशङ्कराचार्यविरचितः। Calcutta: Advaita Ashrama.

आधुनिकग्रन्था

15. Bloom, Benjamin S. Human Characteristics and School Learning. New York: McGraw-Hill, 1976.
16. Cronbach, Lee J., and Richard E. Snow. Aptitudes and Instructional Methods: A Handbook for Research on Interactions. New York: Irvington, 1977.
17. Ministry of Human Resource Development, Government of India. National Education Policy 2020. New Delhi, 2020.
18. Mookerji, Radha Kumud. Ancient Indian Education: Brahmanical and Buddhist. London: Macmillan, 1947.
19. Thorndike, Edward L. Educational Psychology, Vol. II: The Psychology of Learning. New York: Teachers College, Columbia University, 1913.
20. Vygotsky, Lev S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.